

25. *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С.195-187.
26. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін. – К., 1997. – С.78-81. – Рис.42-44.
27. *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С.130-132.
28. Там же. – С.142-146.
29. Там же. – С.212-213.
30. Там же. – С.154-184.

### Резюме

*В статті проаналізовані матеріали археологічних досліджень, котрі виробилися в 2000–2003 гг. Буковинським центром археологічних досліджень на території Хотинського району Черновицької області. В частности, говориться о материалах, обнаруженных в Хотинской крепости.*

УДК 94(477.43/44)“11-12”

*В.І.Якубовський*

### **СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЛІТОПИСНИЙ ГУБИН В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XIII ст.**

*У статті здійснюється аналіз археологічного матеріалу, зібраного під час розкопок літописного міста Губина, що проводилися протягом 1997–2004 рр. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного університету. Подано власну версію обставин загибелі городища.*

У межах сучасного с.Губин в Старокостянтинівському районі Хмельниччини розташовуються рештки середньовічного одноіменного міста, існування якого припинилося у середині XIII ст. Високі вали та глибокі рови над правим берегом р.Случ, нагадують всім, що тут колись стояла фортеця, зафіксована у пам'яті місцевого населення під назвою Замок.

Наприкінці XIX ст. укріпленим центром м.Губин вперше зацікавився київський професор М.П.Дашкевич, який ввів його у науковий обіг разом з іншими поселеннями Болохівської землі<sup>1</sup>. Пізніші дослідження, пов'язані з археологічними розвідками на території цього міста, дали конкретний матеріал про історичну топографію літописного Губина. Йдеться, зокрема, про розвідкові роботи російського дослідника П.А.Раппопорта<sup>2</sup> і волин-

ського краєзнавця К.І.Терещука<sup>3</sup>, в опублікованих працях яких подані окомірні плани Губина. Аналогічний план міста П.А.Раппопорт, крім того, показав у спеціальній монографічній праці “Военное зодчество Западно-Русских земель в X–XIV вв.”<sup>4</sup>. Подібний візуальний план виконав український археолог М.П.Кучера, уточнивши топографію Губинського городища<sup>5</sup>. Довідку про Губинське городище вміщено також в “Довіднику з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області”<sup>6</sup>.

Обширніші знання з історії Середньовічного Губина стали надходити лише наприкінці XX – на початку XXI ст. у результаті діяльності, яку розгорнула археологічна експедиція історичного факультету Кам’янець-Подільського державного університету. Її зусиллями здійснюються дослідження північної частини літописного міста. Протягом польових сезонів 1997–2004 рр. вдалося добути значний масив археологічних джерел.

На основі літописних повідомлень і на базі археологічного матеріалу автором даної статті опубліковано дві одноосібні спеціальні монографії, які вийшли у світ у 2001<sup>7</sup> і 2003<sup>8</sup> рр. У співавторстві в 2004 р. вийшла також монографічна праця “Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля”, в якій здійснюється аналіз археологічного матеріалу, який отримала університетська експедиція на протязі 1997–2003 польових сезонів<sup>9</sup>.

Згідно із даними розкопок, історичний центр Губина належить до третьої групи міст Київської Русі<sup>10</sup>, площа яких коливається в межах від 2,5 до 10 га. Це і справді було середніх розмірів місто XII–XIII ст., згадуване літописцем у числі поселень історичної Болохівської землі<sup>11</sup>. Його укріплений центр, маючи чотиридольну будову, охоплює 4,6 га території мисового виступу у місці впадіння р.Ладижки у р.Случ.

Природно, місцевість визначила топографію міста і систему його фортифікацій, яка була створена у першій половині XII ст. На цей час вказує, зокрема, висла свинцева печатка, що належала новгородському князеві Володимирі Всеволодовичу і датується 1136 роком<sup>12</sup>.

Тодішня оборонна стратегія будь-якого укріпленого населеного центра вимагала від будівничих якнайшвидшого втілення в життя плану створення його фортифікацій. Тому використовували підручні будівельні матеріали. Ось чому, на нашу думку, будівництво міста Губина було розпочато саме із копання рову, ґрунтове заповнення з якого відразу використовували для насипання зовнішнього валу, який суцільно охопив вершину мису між річками Ладижка і Случ, утворивши своєрідні обриси губи. Залишки цього валу і зараз виразно простежуються у східній частині городища. Більша частина цієї фортифікаційної лінії була знищена вже у новітній час, коли прокладали сільську дорогу між садибами, що знаходяться в кутку села, відомому під назвою “За Замок”.

Під захистом вказаного валу і водних перешкод – річок Ладизжки і Случа – власне, і постали чотири структурні частини міста. У документах експедиції їх означено як Північний, Південно-Західний, Південний та Південно-Східний майдани.

Можна зробити робоче припущення, що першим впорядкували Північний майдан. Це – відносно невелике укріплення, яке, згідно з даними розкопок, має внутрішню замкнену, незалежну від трьох інших частин міста фортифікаційну систему. Вона представлена ровом, який внутрішньо прилягав до високої оборонної смуги у вигляді валу. Обидва кінці валу спрямовані на захід, безпосередньо у круті скелясті схили правого берега р.Случ. Нахил внутрішнього схилу валу досягає  $18^{\circ}$ , нахил зовнішнього схилу –  $45^{\circ}$ . Висота валу у північній частині 9 м, у південній – 1 м. Форма означеного майдану нагадує овал, витягнутий з півночі на південь.

Вказаний майдан городища з північного і північно-східного боку додатково укріплений паралельними рядами валів з ровами між ними. Цей фортифікаційний вузол захищає і Південно-Східний майдан, площа якого 1,1 га. Кінці валів і ровів на півночі спроектовані до гирла р.Ладизжки. На південному сході кінці фортифікаційного вузла прилягають до в'їзної дороги, яка, перетинаючи в'їзну башту, веде на територію городища літописного Губина. Іншого в'їзду у місто немає. Правда, у валах є значні розриви, один з яких у південній частині помилково можна вважати за в'їзд. До часу відзначення 800-літньої історії с.Губина, цей розрив значно розширили, проте, ознак які властиві в'їзним брамам, там не спостерігалося.

До означеної частини міста прилягає Південний майдан загальною площею 1,6 га. Його захищають дві паралельні лінії валів і ровів, які півколом охоплюють всю територію майдану з південної і південно-східної сторони. Ця фортифікаційна система захищала і Південно-Західний майдан, який західною частиною нависає над урвистим скелястим берегом р.Случ. Площа майдану – 0,02 га (200 м<sup>2</sup>).

Таким чином, у ході дослідження з'ясовано, що історичний центр літописного Губина, – його городище, має чотиричастинну структуру. До південної сторони городища прилягає пригород, який являв собою неукріплене селище. Його сліди з керамікою XII–XIII ст. простежено на городах сучасного села Губин, де, як і на самому городищі, знайдено ще й уламки посуду трипільської культури.

Має літописний Губин і далеку сільську околицю. Це – залишки замиської резиденції губинських князів, що знаходяться за 1,5 км на північний схід від міста в урочищі Сопи гора<sup>13</sup>. Городище знаходиться між сучасними селами Губин і Старий Остропіль. Воно функціонувало одночасно з літописним Губином, про що вказують знахідки.

Цвинтар середньовічного Губина розташовується на північний схід від руїн історичного центру, у місці, де р.Ладижка впадає у р.Случ. Там наявна горбовина місцина, вершина якої довгий час вважалася за насип курганного могильника. Однак з'ясувалося, що там знаходиться не курганний, а ґрунтовий могильник. Досліджено поки що 9 поховань, виявлених на глибині 0,20–0,55 м від сучасної поверхні. Знайдені рештки праху похованих. Самі поховання здійснено згідно з християнським обрядом: тілопокладення на спині у прямокутних ямах, орієнтація західна, кістки рук схрещені на животі. Усі поховання виявилися без інвентаря. Після проведення християнської служби і громадської панахиди прах похованих присипано землею. 4 серпня 2002 року експедицією історичного факультету на могильнику встановлено 5-метровий дубовий хрест з написом на прямокутній табличці “Християнський цвинтар стародавнього Губина. Встановлено 2002 року”.

Розкопками, які проводилися на території подвір'я Північного майдану, відкрито ряд оборонних клітей. Будівлі виявилися спаленими. Зовнішніми повздовжніми стінами кліті конструктивно з'єднані з приміщеннями першої оборонної смуги майдану, з так званими клітьями-городнями, які всередині засипані глиною. З метою засипки клітей-городень і було викопано внутрішній рів, що півколом тягнеться вздовж внутрішнього периметру порожнистих клітей.

По лінії місцезнаходження оборонних клітей порожнистого типу виявлено рештки стель у вигляді протесаних брусів, які знайшли під кам'яним настилом та обмазкою. Це засвідчує, що внутрішню лінію приміщень головної оборонної смуги у північній частині міста складала порожнисті кліті двоярусної будови. Зокрема, нижній ярус представлено дерев'яними коробками клітей, а верхній – дерев'яним бруствером з бойовим ходом для воїнів у вигляді кам'яних доріжок. Це рештки верхнього оборонного комплексу клітей, історична назва якого “заборола”.

Таке планування оборонних споруд у Стародавній Русі XII–XIII ст. було звичайним явищем. Про це засвідчують, наприклад, фортифікаційні споруди, виявлені під час розкопок давньоруського м.Воїня<sup>14</sup>, Колодяжина<sup>15</sup>, Ревне<sup>16</sup> та інших пунктів.

Археологічні матеріали, виявлені під час розкопок північної частини міста, дають уяву щодо житлових будівель. Згідно з даними досліджень, найпоширенішим типом жител виявилися наземні приміщення зі стінами, каркас яких складала стовпи. Долівки – ґрунтового походження з глинобитними печами на їх поверхні. Такі житла характерні для більшості сільських поселень Русі. Другий тип представлено зрубними будівлями. На Губинському городищі виявлено і двоповерхові житлові будинки.

Зокрема, це руїни житла №6, у процесі будівництва якого використано не тільки дерево, але й будівельну плінфу, якою застелено було долівку другого поверху. Плінфу також було знайдено і на площадці жител №8 та 9.

В двоповерхових будинках, які колись функціонували у північній частині міста, очевидно, мешкали багаті сім'ї. На це вказує речовий інвентар, який походить із двоповерхових жител №№1 і 6<sup>17</sup>. Так, в житлі №6 знайдено дві золоті бляшки-нашивки для одягу, залізний ніж, прикрашений золотою інкрустацією, керамічну миску з клеймом на дні у вигляді двоzubця, а також чимало інших залізних, скляних і керамічних виробів.

Не менш багатий речовий інвентар знайдено у житлі №1. На поверхні його міжповерхового перекриття виявлено скарб срібних різнотипних кілець, які складали гарнітури жіночих прикрас оголів'я.

Розкопками встановлено, що північна частина м.Губина була забудована садибами. Там же знаходилися господарські споруди і хлібопекарня.

Дослідження показали, що соціальний склад населення розкопаної частини міста був доволі строкатим. Провідне місце належало міській аристократії, яка проживала у двоповерхових приміщеннях, збудованих у центрі укріпленого північного подвір'я. Не виключено, що окремі сім'ї дружинників проживали безпосередньо у порожнистих клітках першої оборонної смуги, яка оточувала північне подвір'я – майдан міста. Безпосередньо на це вказують житлового типу глинобитні печі і побіжно знахідки чотирьох речових скарбів (всіх – п'ять), виявлених по лінії місцезнаходження руїн окремих клітей. Загалом кліті мали воєнне та господарське призначення.

Скарби утримують прикраси, які виявили риси дружинної культури<sup>18</sup>.

Інвентар, виявлений у будівлях північної частини міста, та оточуючі чорноземи, доводять, що життя його мешканців прямо було зв'язано з сільським господарством. Його база знаходилася за межами міста, в прилягаючій сільськогосподарській окрузі. Провідне місце в ньому належало орному землеробству. На це вказують знахідки одного цілого різака-чересла та уламка аналогічного виробу. Уцілілий зразок в довжину досягає 51 см. Його робоча частина (лезо) має 7 см. Масивність і довжина цього виробу вказують, що його використовували у плузі з колісним передком<sup>19</sup>. Аналогічний тип різаків-чересел був поширений серед тогочасного землеробського населення.

На землеробську спрямованість мешканців середньовічного Губина також вказують знахідки серпів, кам'яних та керамічних ротаційних жорен. Зазначимо, що діаметр жорен становить 0,40 м, а їх товщина – 0,10 м.

Таким чином, розкопки Губина дали можливість дослідити цей значний історико-культурний центр Болохівської землі. Виявлені матеріали є надзвичайно вартісними пам'ятками національної культурної спадщини

України-Руси XII–XIII ст. Вони доводять, що матеріальна і духовна культура населення стародавнього Губина розвивалася у руслі, характерному для археологічних пам'яток на великій частині європейської території. Разом з тим, серед археологічних матеріалів, які походять з північної частини Губинського городища трапилося ряд знахідок іноземного походження. Маємо на увазі знахідки татарських стріл, які становлять 2% виробів від загальної кількості виявлених наконечників стріл.

У світлі зазначеного доводиться констатувати і те, що місцезнаходження, зміст і особливості приховання скарбів, теж свідчать проти версії щодо звичайної побутової пожежі, яка сталася на городищі у середині XIII ст. Різноманітний інвентар, речові скарби, як, власне, і знахідки людських кістяків, знайдених під завалами житлово-господарських і оборонних комплексів, створюють єдиний ряд матеріалів, добре відомих фахівцям по розкопках пожарин на місці поселень, знищених в ході монголо-татарського завоювання Русі в середині і другій половині XIII ст. На це вказують і стріли татарського походження, знайдені на Губинському городищі.

### Примітки

1. *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и её значение в русской истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1876. – Т.2. – С.89-129.
2. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Л., 1955. – Вып.57. – С.52-60.
3. *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С.164-165.
4. *Раннопорт П.А.* Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. – Л., 1967. – С.72.
5. *Кучера М.П.* Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. – К., 1979. – Вип.29. – С.68-69.
6. *Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимощук Б.О., Якубовський В.І.* Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С.78.
7. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001.
8. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003.
9. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
10. Давня історія України в трьох томах. – К., 2000. – Т.3. – С.414.
11. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – С.791-792.

12. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т.1. Печати X – начала XIII в. – С.194. – Табл.13; С. 138.
13. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.92.
14. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – С.26-36.
15. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.3. – С.59-65.
16. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – С.39-41.
17. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Назв. праця. – С.61.
18. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.109.
19. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – С.79-81.

### **Резюме**

*В статті проаналізовано археологічні матеріали, отримані на протязі 1997–2004 гг. експедицією історичного факультета Каменец-Подольського державного університету в часі розкопок летописного Губина. Вони дозволили частково реконструювати матеріальну і духовну культуру населення, проживавшого на території північної частини вказанного середньовічного міста. Автором запропоновано власну версію загибелі городища.*

УДК 94(477.43/44) “11–12”

*О.А.Баженов*

### **ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА ПОНИЗЗІ В XII–XIII ст.**

*У статті здійснюється спроба розкрити військово-політичні події, які відбувалися на Пониззі в XII–XIII ст. Аналізується роль регіону в історії Галицького та Галицько-Волинського князівств. Робиться припущення щодо автономного статусу Пониззя в IX–XIII ст.*

Родючі ґрунти, м'який клімат, відносна безпека від кочівників зробили Галицьке князівство одним з найбагатших на Русі. Тут інтенсивно розвиваються феодалні відносини і створюється сильний боярський прошарок, який на протязі всієї історії Галицько-Волинського князівства відіграв панівну роль. Довгий час ми нічого не знаходимо в літописах про самий